

ДЕПЕРСОНІФІКАЦІЯ ЖЕРТВ: ОБРАЗ ЄВРЕЇВ НА ШПАЛЬТАХ ГАЗЕТИ “ВОЛИНЬ” (1941 – 1943)

Інформаційний простір Волині в 1941 – 1944 рр. заповнювали газети “Українське слово” (Житомир, 1941), “Голос Волині” (Житомир, 1941 – 1943), “Український голос” (Луцьк, 1941 – 1944), “Клич” (Луцьк, 1943) та інші¹. Серед періодичних видань, які видавалися в рейхскомісаріаті “Україна”, – часопис “Волинь”. Його не можна віднести до числа пересічних чи, сказати б, прохідних. Сучасний дослідник історії української преси І. Павлюк стверджує, що серед легальних часописів, які виходили в регіоні, він – “однозначно найпотужніший”².

Високу оцінку “Волині” дають й інші дослідники. Так, А. Жив’юк стверджує, що редакція часопису (особливо в перший період його існування – осінь 1941 – весна 1942 рр.) відіграла роль керуючого центру в національно-визвольних процесах на Рівненщині, “... стала ідеологічним речником населення краю, пробуджуючи національну свідомість і об’єктивно готуючи ґрунт для виникнення УПА”³. Схожу оцінку дає часопису й Я. Поліщук, який стверджує, що “Волинь” була найпопулярнішим газетним виданням в Україні, “...стала громадським голосом українського руху в окупованій німцями Україні”⁴.

Враховуючи таку оцінку друкованого органу сучасними вченими, можна стверджувати, що газета, яка обрана об’єктом дослідження, претендує на першість у названому часо-просторі.

Осмислення запропонованої в назві розвідки проблеми потребує обумовлення принаймні двох ремарок. Перша стосується дилеми застосування/незастосування в ній дефініції “жертви”, друга – проблема свободи редакційної політики газети “Волинь”.

Динаміка Голокосту на західноукраїнських землях не залишає сумніву в тому, що на час появи “Волині” (1 вересня 1941 р.) жертви окупаційного режиму вже були очевидні. Незаперечність цього факту підтверджується самим плином подій. Адже перших кілька сотень євреїв Рівненщини знищено вже в липні 1941 р. поблизу м.

Дубно, Костополя, с. Вигонка⁵. На початку листопада того ж року жорстоко вбито близько 18 тис. євреїв Рівного⁶ – міста, де знаходилася редакція газети. Іншими словами, дискримінація “чужих”, їх розстріли були очевидними, незаперечними, відбувалися на очах у тих, з ким євреї жили пліч-о-пліч. Зрештою, перший етап Голокосту на Волині припав на вересень – листопад 1941 р.⁷ – час, коли відбувалося становлення досліджуваного періодичного видання.

Очевидне, водночас, і те, що останнє є заручником обставин. “Волинь” – видання легальне, отже – контрольоване, таке, що діяло в рамках визначених гітлерівськими окупантами правил. Будь-які їх порушення каралися владою. Свідчення цього – арешт у березні 1942 р. головного редактора “Волині” У. Самчука⁸.

Образ євреїв, що постає на шпальтах “Волині”, означений очевидною деперсоніфікацією. Остання – цілеспрямоване формування негативного образу “чужих”, що досягається трансляцією, нав’язуванням “своїм” їх стереотипно-негативних оцінок. Вони є вибірковими, здебільшого необ’єктивними, а їх цілеспрямована трансляція загрожує формуванням стандартизовано негативних оціночних суджень “своїх” стосовно “чужих”.

Деперсоніфікація образу євреїв часописом, на наш погляд, – результат такої його цілеспрямованої інформаційної політики, яка характеризується тенденційним добором матеріалів та їхньої інтерпретації. Зауважимо, що природа такої політики є, на наш погляд, амбівалентною. В газеті, наприклад, нерідко розпізнаються контури гетеростереотипів стосовно євреїв, які зумовлені різним соціальним досвідом “своїх” і “чужих”. Це впадає у вічі в дописах, де постає образ городян на зразок: вони – “наволоч, яка жила й багатіла вислідом нашої праці”⁹.

Таке сприйняття тих, хто проживав у містах, – передумова для оціночного максималізму газети. Негативне наповнення гетеростереотипу спричинене, з одного боку, самодостатністю українського села й неприйняттям стандартизованим мисленням виробничої альтернативи, з другого – дихотомією між світоглядом його мешканців і міста. Промовистий приклад функціонування горизонтів такого соціального розмежування – вислови на кшталт: фабрики спотворюють краєвид, єврейство так “...офабричилось, що для нього будова фабрики стала зразком усього”¹⁰. “Волинь”, водночас,

містить й таку візію віддалення українства від міста, що зумовлене не тільки соціальним досвідом, але й етнічним фактором: “Містечко з власниками жидами викликало огиду й хотілося скоріше добратися до себе в [село] Острів”¹¹.

Якщо місто/село як символ розмежування євреїв та українців виступає як усталений гетеростереотип, породжений соціальним фактором, то модерні засоби деперсоніфікації жертв Голокосту безпосередньо пов’язані з політичними процесами. Важливим є, зокрема, формування переконання читачів “Волині” про ворожість євреїв інтересам українства. Ця мета досягається різними способами. Передусім – завдяки ретроспективам, які, покликаючись до досвіду українсько-єврейських взаємин у ХХ ст., пропонують читачам однобоке прочитання минулого.

Першою серйозною спробою осмислення досвіду співжиття двох націй стала стаття “Жиди та боротьба за волю України”. Оперуючи подіями початку 1918 р., анонімний автор не тільки дорікає євреям за голосування проти ухвали Центральної Ради про відокремлення України від Росії, а й трактує таку позицію злочинном. Опис боротьби українців за державність 1917 – 1918 рр. пересипано запозиченими з книги Г. Гетьмана фрагментами, які нав’язують читачу переконання про національне підґрунтя терору червоноармійців-євреїв: у час боротьби за Київ “червоноармійці були переважно з жидів, які розстрілювали українців тільки за те, що вони українці”¹².

Що далі – більше: “Послухайте гомін! Хто вів перед у змаганнях проти автономії України? Жиди. Хто вважав себе в праві керувати Україною? Жиди. Хто найбільший інтернаціоналіст, що намагається увесь світ звести до однієї організації? Жиди... Де будується Українська держава, там жидів немає; там же, де її руйнують, – там жиди працюють дуже ретельно. Жидівство зв’язує свою долю з нашими гнобителями!”¹³

Кон’юнктурність подібних тверджень стає очевидною у випадку їх зіставлення з оцінками дій євреїв у час української національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр., що висловлювалися іншими громадськими й політичними діячами українців. Навесні 1937 р., наприклад, відомий представник Українського національно-демократичного об’єднання С. Баран охарактеризував їхню по-

зицію так: позитивне, яке продемонстрували ті одиниці або групи, які проживали в українському етнічному оточенні, головним чином вороже – на Наддніпрянщині, нейтральне – в Галичині¹⁴.

Безперечно, позиція “чужих” фіксується в етнічній пам’яті не за критерієм диверсифікації, а радше навпаки. Підтримки українців Галичини незначною кількістю місцевих євреїв у 1918 р. виявилось замало, щоб скоригувати їхнє невдоволення позицією нейтралітету, яку проголосила Єврейська національна рада. Вже на початку 1920-х рр. на це вказував С. Гольдельман: “На жаль, – стверджував єврейський політик, – ці жертви вояків ділу українського відродження менш помітні для широких кіл суспільства і навіть для урядових чинників, ніж проклямування відповідальними жидівськими колами відмови у співучасті в боротьбі з історичним, страшним і ненавистним ворогом цілого українського народу...”¹⁵

Тенденційність “Волині” в оцінці позиції євреїв у час українського державотворення очевидна. Газета відмовляється від принципу диверсифікації їхньої етнополітичної поведінки, перетворює позицію тих, хто протиставився йому, в єдину. До уваги не беруться не тільки ті, хто залишався нейтральним, але й ті, хто брав участь у війні з поляками на боці українців. Очевидним, значимим є й інше: газета відводить євреям місце в одному ряду з ворожими українству силами: комуністичним режимом (дослівно – “московсько-жидівський більшовизм”), що запанував в УРСР, та польським експансіонізмом¹⁶.

Деперсоніфікації євреїв слугує послідовне оперування “Волиню” терміном “жидо-комуніст”. Його популяризації серед західних українців сприяли трагічні 1930-ті, особливо ж – Голодомор. Уже в останні перед початком Другої світової війни роки відповідальність за поневіряння українців в УРСР низка їхніх партій, зокрема – праворадикальних, покладали на євреїв¹⁷.

Наголоси “Волині” в цьому контексті не є новаторськими, радше дають підстави для констатації факту переростання функціонування образу “жидо-комуніста” в тенденцію, яка зумовлена глибоким шоком від поневірянь, що випали на долю нації. Газета, зокрема, відверто перебільшувала і штучно випинала симпатії євреїв до більшовизму, їхню роль у поневоленні України. Окремі автори

часопису навіть трактували євреїв як володарів доль усіх націй, що опинилися в складі СРСР: "...в Советів толерувалася лише любов до жидівської раси, бо вони ж властиво сталися "героями Советського Союзу"¹⁸.

Прикметна ознака "Волині" – перекладання на євреїв відповідальності за експериментування радянського уряду в сферах економіки (зокрема, впровадження "військового комунізму", насильницької колективізації), віросповідання, національної політики тощо. Не обійшлося без докорів за виховання "червоних яничар" з української молоді¹⁹.

Газетні публікації "Волині" свідчать про спроби демонізації не тільки тих євреїв, що проживали в Україні, СРСР, але й у світі. Про це говорять, наприклад, спроби з'ясувати ество світового єврейства.

Наймасштабніша стаття часопису з цього приводу вийшла з-під пера Н. Кибалюка – одного з небагатьох, хто, торкаючись єврейської теми, оприлюднив своє ім'я. Наріжна ідея його статті – відмова євреїв від асиміляції та експлуатація ними титульних націй різних держав (остання теза у "Волині" досить поширена). "Відношення жидів до народу, серед якого їм доводиться перебувати, – пафосно зауважує Н. Кибалюк, – подібні до відношення омели й дерева, на якому вона росте. Омела не добуває поживи безпосередньо на землі, а тягне соки з дерева. Вона не розкидається окремими галузками по цілому дереві, не губиться серед нього, так би мовити, не асимілюється, а тримається в певних місцях як окремість, як органічна спільнота"²⁰.

Звужуючи проблему до геополітичних кордонів СРСР, Н. Кибалюк оприлюднює три базові міркування. По-перше, євреї – не атеїсти, вони – запеклі вороги лише християнства. "Атеїзм їм (євреям. – М.Г.) потрібний для того, щоб зруйнувати релігійну спільноту, а тим самим і духову силу народу, серед якого живуть..." По-друге, інтернаціоналізм – засіб боротьби з антисемітизмом. По-третє, проблема власності й, зокрема, вирішення цього питання в радянській Росії (націоналізація) – засіб нищення народу-господаря. Отже, резюмує Н. Кибалюк, "жиди справді вороги релігії, але християнської, найбільші вороги націоналізму, але не жидівського, найбільші вороги власності, але чужої"²¹.

У часописі зустрічаємо й поширене антисемітське клеймо про претензії євреїв на світове панування. Одні з дописувачів газети вважали, що “завдання” світової експансії євреїв уже частково вирішене: СРСР “...дав страшний приклад того, як міжнародне жидівство вміє використати свою могутність. При допомозі більшовицької системи жиди захопили всю владу й поневолили всі народи Советського Союзу”²². Інші ж автори дописів демонізують євреїв тим, що вони буцімто домагаються мети світової експансії навіть в умовах світової війни: “Жидівство хоче знову поділити світ між жидівством у двох різних шкурах і з двома різними прапорами, але одної раси. Чи то під прапором більшевизму, чи під знаком американізму...”²³.

“Світове жидівство” в інтерпретації газети – це не безлика маса, це термін для означення групового образу “чужих”. На шпальтах видання євреї постають як запеклі вороги українства. “...Більшовизм – це заглядь, – стверджувалося у “Волині”, – на яку присудило Україну світове жидівство”²⁴.

Продукуючи однозначно негативний образ євреїв, газета видрукувала навіть такий покруч, як обвинувачення їх у розв’язанні обох світових війн. Така своєрідна сентенція ґрунтувалася на тому, що “Версаль дав жидівству диктаторський вплив на стабілізацію миру й поклав світову долю в їхні руки”²⁵. Смерть мільйонів людей у час Першої світової війни “виявилася” платою “за жидівську фінансову потугу”²⁶. Євреї стали й причиною занепаду Німеччини після 1918 р., спровокували нацистів на війну, а їхні, за висловом газети, “...наймити у великих демократях” поширили її театр на весь європейський простір²⁷.

Значимо, що в більшості випадків дописувачі “Волині” не були оригінальними в конструюванні антисемітських схем. Вони здебільшого запозичені з другої половини 1930-х рр. Наведемо окремі приклади:

- низка західноукраїнських періодичних видань націоналістичного штибу (наприклад, “Українські вісті”) складовими публіцистичних технологій використовували кліше про євреїв як експлуататорів українців тощо²⁸. Воно широко представлено у “Волині”;

- тезами про зв’язок євреїв з більшовизмом, їхню змову проти людства (зокрема – українців) у другій половині 1930-х рр. оперу-

вав фундатор українського інтегрального націоналізму Д. Донцов. Він таки ж у своїй публіцистиці вживав прізвища євреїв у іронічні формі²⁹. А ось один із висловів “Волині”: “лейбодописець Леніна Маяковський”³⁰;

– часопис “Фронтом” у 1930-х продукував карикатури антисеврейського змісту³¹. “Волинь” використовує цей засіб висміювання єврейської нації, починаючи з 25 липня 1943 р.

До “новоязу” певною мірою можна віднести й лексикон, яким оперує “Волинь”, згадуючи євреїв. Газета користується, наприклад, такими висловами: “найпідліший гатунок тварини, що має людську подобу – жид”³², радянська людина – це “помесь жида з конарейкою”³³. Застосування висловів на адресу євреїв на кшталт “наволочі”³⁴, “орли-падлоїди”³⁵, “шимпанзе”³⁶ тощо – це не тільки своєрідне змагання у вправності дошкулити їм, але й засіб позбавлення їх людської гідності.

Отже, висновуємо, що вороже ставлення газети “Волинь” до євреїв – наслідок українсько-єврейських протиріч попередніх десятиліть.

Цікавим є те, що часопис фактично не покликається до подій радянської Західної України 1939–1941 рр. Лише подекуди на її шпальтах оприлюднювалися факти злочинів того часу (наприклад, розстріл в’язнів поблизу Вінниці³⁷). Відтак очевидним є те, що окупація нацистами України не тільки оголила гостроту суперечностей між націями, а й спровокувала активізацію тих, хто виявляв невдоволення політичним курсом євреїв, їхньою роллю в соціально-економічних процесах.

Переплетіння євреїв і комунізму в газеті – сюжети для “Волині” наскрізні. “Відверто “антижидо-більшовицька спрямованість” видання до 1944 року може набити оскому навіть у теоретичних прихильників профашистських політик”³⁸ – так висловився І. Павлюк, характеризуючи один з ракурсів, що його постійно обіграла газета.

Висвітлення образу євреїв на її шпальтах дає змогу стверджувати:

1. “Волинь” перетворилася на засіб атрибуції (тобто приписування “чужим” негативних якостей, рис, ворожої українцям поведінки³⁹), яка мала призвести до символізації євреїв;

2. Публікації газети означені очевидним елементом стереотипізації. Остання ж, враховуючи наскрізь негативне зображення євреїв, вела до деперсоніфікації. Водночас засобом її досягнення слугувала, сказати б, демонізація жертв нацистів;

3. Враховуючи те, що масова комунікація й преса як один з її різновидів має на меті соціально-виховну функцію та безпосередньо коригує поведінку її реципієнтів⁴⁰, правомірно стверджувати: газета “Волинь” перетворилася в транслятора антиєврейських стереотипів і, будучи одним з органів політичної пропаганди в умовах окупації нацистськими загарбниками України, намагалася впливати на формування щонайменше індиферентних настроїв своїх читачів стосовно жертв Голокосту.

¹ Павлюк І. Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917 – 1939, 1941 – 1944 рр. – Львів, 2001. – С. 173.

² Там само. – С. 181.

³ Жив’юк А. Улас Самчук (спроба громадсько-політичного портрета) // Улас Самчук. До 90-річчя від дня народження письменника. Ювілейний збірник. – Рівне, 1994. – С. 21.

⁴ Поліщук Я. Рівне. Мандрівка крізь віки. Нариси історії міста. – Рівне, 1998. – С. 156, 158.

⁵ Голокост на Рівненщині (документи і матеріали) / Упор. М. Гон. – Дніпропетровськ – Запоріжжя, 2004. – С. 20.

⁶ Державний архів Рівненської області, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 15–17.

⁷ Володарская И. Катастрофа евреев Западной Волини в годы гитлеровской оккупации, 1941 – 1944 гг. // Євреї України та Держава Ізраїль. – К., 1998. – С. 57.

⁸ Жив’юк А. Між Сциллою політики і Харибдою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука. – Рівне, 2004. – С. 59.

⁹ Волинь. – 1941. – 1 вересня.

¹⁰ Волинь. – 1941. – 13 вересня.

¹¹ Волинь. – 1941. – 30 вересня.

¹² Волинь. – 1941. – 7 листопада.

¹³ Волинь. – 1941. – 27 листопада.

¹⁴ Баран С. Зельман і Мендель // Діло. – 1937. – 1 травня.

¹⁵ Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за час революції. – Відень, 1921. – С. 28.

¹⁶ Волинь. – 1941. – 1 вересня.

¹⁷ Гон М. Из кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935 – 1939). – Рівне, 2005. – С. 97–101.

¹⁸ Волинь. – 1941. – 9 листопада.

¹⁹ Волинь. – 1943. – 24 червня.

²⁰ Волинь. – 1942. – 3 грудня.

²¹ Волинь. – 1942. – 3 грудня.

²² Волинь. – 1942. – 15 березня.

²³ Волинь. – 1943. – 14 жовтня.

²⁴ Волинь. – 1943. – 16 травня.

²⁵ Волинь. – 1942. – 11 жовтня.

²⁶ Волинь. – 1942. – 15 березня.

²⁷ Волинь. – 1942. – 12 березня.

²⁸ Редліх С. Єврейсько-українські стосунки в міжвоєнній Польщі у висвітленні української преси // Сучасність. – 1992. – № 8. – С. 85–86.

²⁹ Там само. – С. 82.

³⁰ Волинь. – 1942. – 12 березня.

³¹ Редліх С. Зазн. пр. – С. 82.

³² Волинь. – 1943. – 2 травня.

³³ Волинь. – 1942. – 12 березня.

³⁴ Волинь. – 1941. – 1 вересня.

³⁵ Волинь. – 1943. – 5 серпня.

³⁶ Волинь. – 1942. – 13 вересня.

³⁷ Волинь. – 1943. – 18 червня.

³⁸ Павлюк І. Зазн. пр. – С. 185.

³⁹ Налчаджян А.А. Этнопсихология. Изд. 2-е. – СПб., 2004. – С. 178.

⁴⁰ Ольшанский Д.В. Политическая психология. – СПб., 2002. – С. 472.